

TARPTAUTINĖS MONOPOLIJOS XX AMŽIAUS ANTROJE PUSĖJE

A. VILIMAVIČIUS

Pastarųjų metų ekonominėje literatūroje svarbią vietą užima knygos ir straipsniai apie tarptautines monopolijas. Susidomėjimas šiuo klausimu susijęs su išaugusiu monopolijų vaidmeniu pasaulinėje kapitalistinio ūkio sistemoje. Šiame straipsnyje nagrinėjami tik kai kurie šios problemos aspektai: tarptautinių monopolijų esmė, bruožai ir formos bei jų vaidmuo kapitalistiniame gamybos internacionalizavime.

Tarptautinės monopolijos atsirado beveik kartu su nacionalinėmis monopolijomis. 1895 m. V. Leninas rašė: „Didžiulės akcinės bendrovės steigiamos jau kapitalistinėms įmonėms įrengti ne vienoje šalyje, bet keliose iš karto: atsiranda tarptautinės kapitalistų bendrovės“ (1, p. 95).

Svarbiausias akstinas, skatinantis monopolijų ekspansiją į užsienį, yra revienoda pelno norma skirtingose šalyse. Pradžioje jos kovojo dėl geresnių realizacijos rinkų. Vėliau, ieškodamos naujų žaliavų šaltinių ir pigios darbo jėgos, taupydamos transporto išlaidas ir norėdamos apeiti muitų barjerus, pradėjo steigti savo gamyklas kitose šalyse.

Pasaulio monopolistinės buržuazijos konsolidacija tarptautinėse monopolijose yra susijusi ir su didėjančia socialistinės sistemos įtaka, stiprėjančia išsivadavusių šalių kova dėl ekonominės nepriklausomybės, mažėjančiais prieštaravimais tarp imperialistinių valstybių. Šiuolaikinis kapitalizmas, lenktyniaudamas su socializmu, stengiasi maksimaliai panaudoti visus gamybinių jėgų vystymosi rezervus, visas gamybos internacionalizavimo galimybes, iš jų ir tarptautinių monopolijų veiklą.

Šiuolaikinių tarptautinių monopolijų formos

Visas tarptautines monopolijas galima suskirstyti į dvi grupes: firmų ir bendrovių sąjungos tarptautinėje arenoje (karteliai ir sindikatai) ir transnacionalinės korporacijos (TNK).

Iki XX a. vidurio pasaulyje viešpatavo monopolijų sąjungos, kuriose buvo susitariama dėl rinkų pasidalijimo, kvotos ir kainų. Tai buvo tarptautiniai karteliai ir sindikatai. Šiuolaikiniai analogiško pobūdžio firmų ir bendrovių susivienijimai turi daug naujų bruožų.

Dėl mokslo ir technikos revoliucijos įtakos, pasikeitus gamybos ir tarptautinės prekybos struktūrai, sumažėjo žaliavų ir nesudėtingų gaminių, išaugo sudėtingų mašinų, įrengimų ir transporto priemonių lyginamasis svoris. Dideli gaminių kokybės ir techninio lygio skirtumai perkėlė konkurencijos centrą iš kainų sferos į konstrukcijos gerinimo ir gaminių atnaujinimo sritį. Tokios konkurencijos apribojimui jau reikia susitarimų ne dėl kvotos ar kainos, o dėl gaminio techninių parametru ir jo tobulinimo. Tam tarnauja nauji patentų ir licencijų karteliai, kai vienoje šakoje veikiančios tarptautinės firmos susitaria keistis gamybos techniniais patobulinimais ir išradimais. Toks susitarimas monopolizuoja

techninę ir technologinę gamybos pusę ir užkerta kelią į tą gamybos šaką prasiskverbti „pašalinėms“ bendrovėms.

Karteliniai susitarimai dabar kartais sudaromi ir bendram brangių bei stambių gamybinių ar energetinių pajėgumų naudojimui siekiant unifikuoti gaminius ar kooperuotis gamyboje.

Šiuolaikiniai kartelio pobūdžio monopolijų susitarimai dažniausiai slepiami tarptautinės mokslinės įstaigos įskaba, nors tokia įstaiga, greta mokslinio darbo, neretai veikia ir senaisiais kartelių metodais. Brazilijos antitrestinė tarnyba išaiškino, kad po San Paulo sunkių elektros įrengimų instituto įskaba slypi stambiausių užsienio elektrotechnikos monopolijų susivienijimas („Dženeral elektrik“, „Vestinghaus“ ir „Emerson“—JAV, „Simens“ ir „AEG-Telefunken“—VFR, „Hitači“ ir „Tošiba“—Japonijos, „Braun-Boveri“—Šveicarijos ir ACEA—Švedijos), kuris, padalijęs rinką, nustatinėjo kainas ir prieš vietines firmas naudojo neteisėtus konkurencinės kovos būdus. Kiekvienas kartelio narys į specialų „kovos fondą“ pervedavo 2% pajamų. Kartelis, norėdamas sutrikdyti kitų firmų darbą, kartais supirkdavo rinkoje visą varinę vielą. 1960—1976 m. nemažai vietinių šios šakos įmonių bankrutavo arba buvo prijungtos prie užsienio monopolijų, kurių aktyvų lyginamasis svoris Brazilijos elektrotechnikos pramonėje išaugo nuo 66 iki 90% (5, p. 53—55).

Kaip ir senuosiuose, taip ir šiuolaikiniuose karteliuose dalyvaujančios firmos yra nepriklausomos, turi gamybinių, finansinių ir iš dalies komercinių savarankiškumą.

Kur kas labiau negu karteliai dabar yra paplitusios transnacionalinės korporacijos, panašios į tas monopolijas, kurias V. Leninas vadino tarptautiniais treštais. Prof. H. Heinigeris (VDR) teisingai pažymėjo, kad dabar pagrindinė tarptautinių monopolijų forma, turinti didžiausią įtaką tarptautiniams ekonominiams santykiams, yra TNK (27, p. 25).

Pasaulio ekonominėje literatūroje šioms monopolijoms apibūdinti vis dar naudojama daug pavadinimų (internacionalinės, daugianacionalinės, transnacionalinės ir t. t.). Kai kurie buržuaziniai ekonomistai daug diskutuoja dėl pavadinimo, klasifikuoja bendroves dažnai ne pagal esminius bruožus ir kiekvienai grupei suteikia vis naują pavadinimą, kuriuo neretai bandoma pridengti imperialistinę tų monopolijų esmę.

Marksistiniai ekonomistai nesileidžia į ginčus dėl pavadinimo niuansų, nes ne tas svarbiausia. TNK terminas plačiau paplito visame pasaulyje, taip pat ir oficialiuose tarptautiniuose dokumentuose, kai jis buvo įteisintas SNO Transnacionalinių korporacijų centro antrajame pranešime (31). Šį pavadinimą dabar vartoja beveik visi tarybiniai ekonomistai, rašantys šiuo klausimu (A. Astapovičius, T. Belouzas, I. Ivanovas, J. Judanovas, P. Chvojinikas ir kt.), taip pat ir kitų socialistinių šalių mokslininkai (G. Binus ir H. Heinigeris—VDR, M. Melišova—ČSSR, K. B. Sabo—Vengrija ir kt.).

Viena iš pirmųjų šio pobūdžio tarptautinių monopolijų buvo amerikiečių „Zinger“ bendrovė, 1867 m. įkūrusi savo filialą, o vėliau ir siuvinio mašinų fabriką Škotijoje (12, p. 10). 1901 m. JAV bendrovės užsienyje turėjo 107 dukterines bendroves, tarp jų buvo 47 gamyklos, o 1913 m.—39 255 filialai, iš jų 116 gamyklų (8, p. 17). Pateikti duomenys rodo, kad tuo metu monopolijos gamybinio pobūdžio filialų užsienyje turėjo palyginti nedaug. Iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos padėtis beveik nepasikeitė. Tada dar net stambios monopolijos nebuvo pajėgios kurti užsienyje (ypač išvystytose šalyse) tokias įmones, kurios galėtų sėkmingai konkuruoti su vietinėmis firmomis. Tam trukdė ir du pasauliniai karai, gili 1929—1933 metų ekonominė krizė ir po jos buvusi depresija bei kai kurių šalių autarkijos siekimas.

Finansinis TNK atsiradimo ir plėtojimosi pagrindas yra kapitalo išvežimas. Per 25 metus tarp pasaulinių karų (1913—1938 m.) kapitalo investicijos užsienyje padidėjo nedaug, t. y. nuo 44 iki 53 mlrd. dol.

Per kitus 22 metus (iki 1960 m.) jos šoktelėjo iki 123 mlrd. dol. (18, p. 78), o 1979 m. pasiekė 421,5 mlrd. dol. (23, p. 39). Be to, prieš Pirmąjį pasaulinį karą tiesioginiai kapitalo įdėjimai sudarė tik 10% viso išvežamojo kapitalo, o septintojo dešimtmečio pabaigoje — 75% (9, p. 9). Vadinasi, tik paskutiniaisiais dešimtmečiais didžioji kapitalo dalis pradėta išvežti kaip įmoninis kapitalas, su kurio pagalba ir kūrėsi stambiausių monopolijų užsienio gamybiniai filialai, pavertę nacionalines bendroves transnacionalinėmis.

Nors TNK nėra naujas reiškinys, bet jų negalima tapatinti su anksčiau tarptautiniais treštais. Vargu ar galima greta vienas kito statyti senąją „Zinger“ bendrovę su keliais realizacijos biurais ir viena kita gamyklėle užsienyje ir dabartinį „Dženeral elektrik“ konglomeratą, kurio įmonėse 1978 metais net 24 šalyse dirbo daugiau kaip 400 tūkst. darbininkų. Šis konglomeratas per metus realizavo gaminių už 20 mlrd. dol. (13, p. 126—127), t. y. 1,5 karto daugiau negu tais metais eksportavo Ispanija (22, p. 75). 1980 metais 50 stambiausių TNK pardavė gaminių už 1,2 trilijono dol., o tai daugiau už bet kurios kapitalistinės šalies (išskyrus JAV) metinį nacionalinį produktą (26). Todėl galima tvirtinti, kad nauja čia ne pati tarptautinė monopolija, o išaugę TNK veiklos internacionalizavimo tempai ir mastas, pasikeitusios kai kurios šio proceso paskatos, nauji TNK veiklos metodai, taip pat globalinę reikšmę įgijusi jų įtaka ekonominiame ir politiniame kapitalizmo gyvenime.

Manoma, kad dabar užsienyje filialus turi 10 tūkst. firmų. Kai kurie buržuaziniai ekonomistai visas jas vadina transnacionalinėmis bendrovėmis. Bet tada daugybėje smulkių firmų pasislepia gigantai, diktuojantys sąlygas pasaulinėje rinkoje ir nulemiantys ištisų tautų bei valstybių likimą.

Marksistiniai ekonomistai mano, kad reikia išskirti dideles tikrąsias tarptautines monopolijas. SNO Transnacionalinių korporacijų centro duomenimis, 1976 metais 422 bendrovės turėjo filialus ne mažiau kaip 20 šalių; kiekvienos bendrovės apyvarta sudarė daugiau kaip 1 mlrd. dol. Jos sudaro tik 4,2% visų firmų, užsienyje turinčių filialus, bet joms tenka net 61,2% visų užsienio filialų realizacijos sumos, t. y. 410 mlrd. dol. iš 670 mlrd. dol. (31, p. 35, 211).

Pagal nacionalinę priklausomybę visas TNK galima skirti į dvi grupes. Kai kurie ekonomistai transnacionalinėmis vadina tas monopolijas, kurios priklauso vienos šalies monopolistinei buržuazijai (pavyzdžiui, „Dženeral motors“, ITT, „Ekson“, IBM — JAV, „Bajern“, „Manesman“ — VFR ir t. t.), o daugianacionalinėmis — kurias kontroliuoja kelių šalių buržuazija (pavyzdžiui, anglų—olandų „Rojal dač Sel“, anglų—italų „Danlop—Pireli“ ir kt.).

Daugelis TNK yra valdomos vienos imperialistinės valstybės finansinio kapitalo ir dažniausiai bazuojasi toje pačioje šalyje. Vadinasi, galima kalbėti apie tam tikrą jų nacionalinę priklausomybę. Tačiau kartu jos darosi vis labiau tarptautinės ne tik gamybine ir komercine veikla, bet ir kapitalo nuosavybe. 1975 m. „Bank of Amerika“ akcininkai gyveno 67 šalyse, 20% „Doiče bank“ ir 10% „Ceiz Manheten benk“ akcininkų buvo užsieniečiai (15, p. 86, 89).

1979 metų pabaigoje anglų—olandų naftos monopolijos „Rojal dač Sel“ dukterinė bendrovė „Sel oil“, veikianti JAV, nupirko firmą „Belridž“, kurios užnugaryje stovėjo Amerikos naftos gigantai „Teksako“ ir „Mobil“, valdę 35% akcijų. „Sel oil“ šią firmą nupirko pasinaudojusi stambiaji JAV bankų konsorciumo suteiktu 3 mlrd. dol. kreditu. Tai buvo vienas iš stambiausių sandėrių JAV istorijoje (15, p. 207). Šiame sandėryje susipynė ir susiliejo skirtingų šalių naftos bendrovių kapitalas su bankiniu kapitalu. JAV bankai suteikė didelį kreditą svetimos šalies monopolijos dukterinei bendrovei. Tai akivaizdus kapitalo inter-

nacionalizavimo pavyzdys, kuris, be kitko, rodo, jog „Šel oil“ yra ne tik anglų—olandų, bet ir amerikiečių monopolija.

Pavyzdžių, kai monopolijos ir bankai tampa vis labiau kosmopolitiniiais, internacionaliniais kapitalo nuosavybės atžvilgiu, galima rasti daug. Tačiau daugelyje transnacionalinių korporacijų aiškiai vyrąja kurios nors vienos šalies nacionalinis kapitalas. Todėl visiškai teisingas prof. P. Chvojinikas, rašantis, kad „dabar svarbiausia yra ne klausimas iš kur, iš kokių šalių gaunamas kapitalas, o kur jis veržiasi, kur operuoja“ (19, p. 20).

Transnacionalinių korporacijų bruožai ir esmė

Transnacionalinės korporacijos iš kitų tarptautinių monopolijų tarpo pirmiausia išsiskiria tuo, kad, greta komercinės veiklos tarptautinėje rinkoje, jos labai aktyviai veikia gamybos internacionalizavimo srityje. TNK motininę firmą su filialais, kaip ir dukterines įmones, tarpusavyje sieja ne tik finansiniai ryšiai ir bendras valdymas, bet ir gamybos specializavimas, kooperavimas, bendromis jėgomis atliekami moksliniai tyrimai panaudojant kitų šalių mokslininkus, visų veiksmų koordinavimas, siekiant paveikti tos gamybos šakos vystymąsi arba tos produkcijos pasaulinę rinką. Tokias galimybes šios monopolijos turi, nes 1976 m. visi TNK užsienyje esantys filialai realizavo prekių už 670 mlrd. dol. (31, p. 35), tuo tarpu visų pramoninių kapitalistinių šalių eksportas tais metais sudarė tik 635,3 mlrd. dol. (21, p. 56).

Stambiausios TNK kartais padiktuoja kai kurioms šalims darbo pasidalijimą, kuris naudingas ir reikalingas firmai, o ne valstybei, kurios teritorijoje yra filialas. Pavyzdžiui, „Ford“ bendrovė turi tris labai stambias traktorių gamyklas JAV, Anglijoje ir Belgijoje. Bendrovėje yra toks darbo pasidalijimas: pirmoji gamykla gamina automatinės pavarų dėžes, antroji — visus hidraulikos įrengimus, trečioji — visų rūšių transmisijas. Pasikeitimas atskirais mazgais ar pusfabrikačiais firmos viduje kartu yra tarptautinė prekyba. Manoma, kad dabar trečdalis viso kapitalistinio pasaulio pramonės gaminių ir 40% žaliavų prekybos sudaro mainai tarp TNK filialų (10, p. 28).

Svarbus TNK bruožas yra milžiniškos ekonominės ir finansinės galios, gamybinių ir mokslinių techninių išteklių koncentracija jų rankose. Daugelis iš jų yra ne tik stambiausios monopolijos savo šalyje, bet ir jų filialai kai kuriose valstybėse yra tarp didžiausių monopolijų. 1979 m. Kanadoje dvi pirmas vietas tarp stambiausių bendrovių užėmė JAV autogigantų „Dženeral motors“ ir „Ford“ dukterinės bendrovės, o Vakarų Vokietijoje tų pačių JAV monopolijų filialai užėmė 12 ir 13 vietą (4, p. 10).

Daugumas TNK bazuojasi pagrindinėse imperialistinėse šalyse; jas kontroliuoja tų šalių finansinis kapitalas, ir jos naudoja visokeriopa savų vyriausybų parama užsienio ekspansijoje.

1 lentelė

Stambiausios pasaulyje TNK pagal valstybes

Šalis	TNK skaitčius	Palyginti su bendru stambiausių TNK skaitčiumi (%)
JAV	223	52,8
Japonija	49	11,6
Anglija	41	9,7
VFR	27	6,4
Kitos kapitalistinės šalys	72	17,0

Duomenys lentelėi imti iš šio šaltinio (4, p. 24). Zr. literatūros sąrašą.

Pažymėtina, kad TNK nėra abejingos savo šalių imperialistiniams tikslams, dažnai vyriausybės užsienio politiką remia savo ekonominėmis priemonėmis. 1973—1974 metų naftos krizės metu anglų—olandų bendrovė „Rojal dač Šel“ nutraukė naftos tiekimą Norvegijai, Švedijai bei JAV ir visą ją peradresavo Olandijai. Panašiai tuo pat metu Japonijos atžvilgiu pasielgė „Fransez diu petrol“ bendrovė (11, p. 40).

Svarbūs TNK partneriai užsienio kapitalo investicijose yra stambūs tarptautiniai bankai ir jų konsorciškai. Jų veikloje galima pastebėti net savotišką darbo pasidalijimą: TNK užsiima gamybos ir valdymo organizavimu, techniniais ir technologiniais klausimais, o bankai — finansavimu ir kreditavimu, vietinio kapitalo pritraukimu ir garantijų, mažinančių riziką, užtikrinimu. Tai abiem pusėms naudinga simbiozė, atitinkanti pasaulinio finansinio kapitalo interesus.

1978 m. privatus JAV bankas „Sitibenk“ Turkijai suteikė 150 mln. dol. paskolą, kad vyriausybė padengtų naftos bendrovės ATAS skolas. Stambiausi šios bendrovės akcininkai buvo naftos monopolijos „Mobil“, „Britiš petrolium“ ir „Šel“; „Sitibenk“ bankui priklausė trečdalis bendrovės ATAS kapitalo. Vadinasi, bankas gelbėjo ne tik stambių TNK kapitalą, bet ir savo (15, p. 232).

Nors TNK yra milžiniško dydžio, platus jų operacijų mastas ir didelis filialų skaičius, jas valdo ir kontroliuoja dažniausiai nedidelė finansinių magnatų grupė. Trisdešimt stambiausių akcininkų valdo 41% „Kraisler“, 28% „Mobil“ ir 21% „Dženeral elektrik“ bendrovių akcijų (10, p. 29).

Svarbus TNK bruožas, jų veiklos turinys yra išnaudojimo internacionalizavimas, atspindintis bet kurios monopolijos tikslą — monopolistiškai aukšto pelno siekį. Bet kuri TNK, kurdama naują filialą, visada atsižvelgia į darbo jėgos vertę, socialines tos šalies sąlygas, darbo įstatymus ir t. t. TNK darbo užmokesčio politika įvairiose šalyse yra nevienoda.

Besivystančiose šalyse TNK organizuoja gamybą, reikalaujančią žemos kvalifikacijos darbo jėgos. Tam net parengiama speciali supaprastinta technologija. Čia būna sunkios darbo sąlygos, ilga darbo diena ir žemas atlyginimas. Honkonge 6 iš 10 darbininkų, dirbančių JAV korporacijų gamyklose, visai neturi poilsio dienų, o darbo dienos užmokestis vos vienas doleris. Malaizijoje elektrotechnikos gamyklos darbininkas per dieną uždirba mažiau negu jo kolega Jungtinėse Valstijose per darbo valandą (7, p. 35).

Kai kuriose besivystančiose šalyse, esant žemam darbo užmokesčiui, darbo našumas yra ne mažesnis kaip išsivysčiusiose kapitalistinėse šalyse. Amerikos ekonomistai pripažįsta, kad pramoninėje Meksikos zonoje darbo našumas sudaro 80—140%, palyginti su JAV darbo našumo lygiu, o Maroke — 85—90%, palyginti su Vakarų Europos darbo našumo lygiu (4, p. 61). Vadinasi, išnaudojimo laipsnis ir pelno norma, kurią gauna TNK, turi būti aukštesnė besivystančiose šalyse (žr. 2 lentelę).

2 lentelė

Privatus JAV kapitalo tiesioginių įdėjimų pelningumas

Metai	Pelno norma (%)	
	Išsivysčiusiose kapitalistinėse šalyse	
1960—1964	8,9	17,2
1965—1969	8,1	17,1
1970—1975	10,8	20,8

Duomenys lentelei imti iš šio šaltinio (16, p. 72).

Išsivysčiusiose kapitalistinėse šalyse TNK steigia aukšto techninio lygio gamyklas ir stengiasi privilioti geriausią darbo jėgą. Todėl kartais (ypač pradžioje) tokiose įmonėse darbo užmokestis gali būti net aukštesnis už vidutinį toje šalyje arba tame rajone. Tačiau svarbu yra palyginti tą darbo užmokestį su analogiškų specialybių darbininkų darbo užmokesčiu užsienyje, t. y. tose šalyse, kur veikia kiti tos TNK filialai. Laikraštis „Fainensl taims“ rašo, kad Amerikos korporacijų gamyklose Anglijoje mokamas du kartus mažesnis darbo užmokestis negu tų pačių firmų filialuose JAV arba kitose Vakarų Europos šalyse (24).

TNK strategiją ir elgesį gana tiksliai nusakė anglų bendrovės „Hoker-Sidlėj“ prezidentas A. Holas, pareiškęs, kad TNK — tai „bendrovė, kurios administracinis centras yra vienoje šalyje, gamyba — kitoje, kur pigesnis darbo jėga, o pelnas išryškėja trečioje, kur žemiausi mokesčiai“ (14, p. 30). Kaip matome, viskas pajungta vienam tikslui — maksimaliam pelnui gauti. Būdamą labai stambi kapitalistinė firma, transnacionalinė korporacija sugeba išsikovoti dominuojančią padėtį kokioje nors kapitalistinio pasaulio ūkio šakoje ir taip paveikti gamybos ir realizacijos sąlygas, kad tai jai garantuoja monopolistinį pelną.

Prieštaringas tarptautinių monopolijų vaidmuo gamybos internacionalizavime

Beveik visose tarptautinių monopolijų veiklos srityse matome prieštarą dvilypumą. Viena, savo ekonomine veikla jos gilina tarptautinį darbo pasidalijimą, įtraukia į pasaulinę ūkio sistemą visas šalis ir tuo požiūriu atitinka objektyvią tautų ekonominio suartėjimo tendenciją. Be tarptautinių monopolijų, kapitalizme nėra kitos tokios institucijos, kuri sugebėtų taip prisitaikyti prie besikeičiančių sąlygų, greitai ir operatyviai permesti iš vienos šalies į kitą didelį kapitalą, sutelkti milžiniškas jėgas efektyviam mokslo ir technikos revoliucijos pasiekimų panaudojimui. Tačiau, kita vertus, privatus tarptautinio gamybos suvisuomeninimo ir internacionalizavimo „apvalkalas“, koks yra tarptautinės monopolijos, sukelia jį atitinkančius siekius ir rezultatus, dažnai stabdančius tolesnį gamybinių jėgų vystymąsi ir prieštaraujančius visos visuomenės interesams.

Tarptautinės monopolijos, siekdamos savanaudiškų tikslų, kartais sąmoningai trukdo kai kurių šalių gamybinių jėgų optimaliam ir harmoningam vystymuisi. Dėl praėjusiame dešimtmetyje kapitalistinių pasaulį sukretusios energijos krizės nemažai yra kaltos tarptautinės naftos monopolijos, sąmoningai stabdžiusios naftai alternatyvių energijos šaltinių vystymą.

Prancūzijoje 1968 m. buvo priimtas „Bentakuro planas“* akmens anglies gavybai mažinti. Realizuojant šį planą, anglies gavyba nuo 58 mln. tonų (1960 m.) sumažėjo iki 24,5 mln. tonų (1974 m.) ir turėjo mažėti toliau. Prancūzija energijos srityje rėmėsi beveik tik nafta ir jos produktais ir todėl atsidūrė visiškoje naftos bendrovių malonėje (12, p. 153). Panašioje padėtyje tuo metu buvo ir kitos Vakarų Europos šalys.

Daugelis paskutiniųjų metų kapitalizmo valitinės sistemos sukrėtimų irgi yra susiję su tarptautinių monopolijų veikla, finansinėmis machinacijomis. Tarptautinėje valiutų rinkoje TNK operuoja milžiniškomis sumomis legaliais ir nelegaliais kanalais. Besikeičiantys valiutų kursai, skirtingas infliacijos lygis ir nevienoda konjunktūra skatina TNK perminėti kapitalą iš vienos šalies į kitą. O tai dar labiau aštrina valiutinius kapitalizmo prieštaravimus. Specialistai mano, kad vienu metu pajudėjus

* Bentakuras, buvęs Prancūzijos pramonės ministras, per „Oreal“ grupę artimai susijęs su tarptautiniu finansiniu kapitalu. „Oreal“ bendrovė turėjo filialus 20 šalių ir ryšius su 60 užsienio firmų. Bentakuras — svarbiausias šios firmos akcininkas.

tik 1% TNK aktyvų, gali kilti sunkiai kontroliuojama valiutinė suirutė (9, p. 33).

Sudėtinga šiuolaikinė visų kapitalistinių šalių ekonominė problema yra infliacija. Viena iš ją skatinančių priežasčių (ne paskutinėje vietoje) yra tarptautinių monopolijų veiksmas. Jos neretai laikosi seno principo, kurį deimantų sindikatui paliko Sesilis Rodsas: visada parduoti du kartus mažiau negu reikalauja rinka. Trūkstant prekių, galima pakelti kainas. Ypač šį principą naudoja naftos bendrovės, ne kartą ir ne vienoje šalyje dirbtinai pakėlusios naftos produktų kainas, o kaltę suversdamos OPEK šalims. Net JAV Vyriausioji revizinė valdyba apkaltino savas naftos monopolijas tuo, kad jos sunkią 1978/79 metų žiemą tyčia sumažino naftos gavybą ir padidino kuro stoką šalyje (10, p. 33).

TNK finansinėms machinacijoms plačiai naudoja transferines kainas* ekonominiams ryšiams tarp dukterinių įmonių, esančių skirtingose šalyse. Viena dukterinė įmonė kartais perka medžiagas ar pusfabrikačius labai aukštomis kainomis iš kitoje šalyje esančios tos pačios monopolijos filialo. Jeigu perkanti įmonė dominuoja tos šalies vidaus rinkoje, tai ji padiktuos aukštas galutinio produkto kainas, o vietiniams vartotojams aiškins, jog kainos aukštos todėl, kad labai brangios importinės medžiagos ar pusfabrikačiai. Formaliai gali net atrodyti, kad ši įmonė dirba su nuostoliais, bet milžiniškas pelnas (kompensuojantis ir tuos „nuostolius“) bus gautas kitame TNK filiale, kuris pardavė savo produkciją aukštomis transferinėmis kainomis.

Kolumbijos transferinių kainų kontrolės žinyba rašė, kad šalies vidaus rinkoje importinių farmacijos prekių kainos buvo dirbtinai pakeltos 2,6, elektrotechnikos prekių — 1,5, gumos dirbinių — 1,4, chemikalų — 1,3 karto. Tai vidutiniai dydžiai, o pasitaikydavo atvejų, kai kokio nors gaminio kaina net 30 kartų viršydavo vidutines kainas tarptautinėje rinkoje (5, p. 58).

Kai viena TNK dukterinė įmonė parduoda produkciją kitai įmonei labai žemomis kainomis, tai dirbtinai sumažinamas pirmosios ir padidinamas antrosios įmonės pelnas. Tokiu būdu nelegaliai išvežamas pelnas į tas šalis, kur maži mokesčiai. Šis būdas gali būti panaudotas ir konkurencinėje kovoje norint užmaskuoti dempingą.

Bet kurios transferinės kainos yra neteisėtos ir dažnai pažeidžia tiek šalies, iš kurios eksportuojamos, tiek šalies, į kurią importuojamos tos prekės, interesus.

Prieštaringa yra tarptautinių monopolijų reikšmė mokslo ir technikos pažangai. Konkurencija ir didesnio pelno siekis skatina TNK diegti į gamybą naująsias technikas ir technologijas, bet monopolis daugelio išradimų atžvilgiu, monopolistiniai susitarimai su kitomis bendrovėmis kartu stabdo naujų išradimų plitimą.

TNK be „pavydo“ perduoda naują technologiją kitoms firmoms tik po to, kai pati ja jau pasinaudoja arba kai toks perdavimas sustiprina jos įtaką kurioje nors šalyje ar gamybos šakoje. Licenciją ar patentą perkanti firma verčiama priimti papildomus išpareigojimus (pirkti įrengimus ar detales, dėl mašinų aptarnavimo ir pan.) ir sutikti su kai kuriais ribojančiomis sąlygomis (gaminų eksporto apribojimas, informavimas apie bet kurį patobulinimą ir t. t.). Kartais vien per techninių naujovių pardavimą, jeigu jį lydi papildomi susitarimai, ir tų įrengimų aptarnavimą TNK pradeda kontroliuoti kitas firmas. Užregistruotas net 21 atvejis, kai „Fiat“ bendrovė per licencinius susitarimus, neturėdama kontrolinio akcijų paketo, kontroliavo kitas firmas (9, p. 62).

Jeigu vietinė valdžia pradeda kontroliuoti pažangias gamybos šakas, kuriose viešpatauja TNK, tai šios pasistengia naująsias, progresyviausias

* Transferinė kaina (pranc. transfert — lot. transferre „pernešti“) — dirbtinai didelė arba maža kaina, naudojama TNK norint perversi iš vienos šalies į kitą pelną arba padidinti filialo konkurentiškumą.

gamybą perbazuoti kitur. „Verčiami aplinkybių,—rašo monopolijos „Dženeral elektrik“ direktorius K. Springeris, — mes pasiruošę padalinti bendrovę ir perduoti vietinėms firmoms mažiau mokslui imlią produkcijos gamybą, pasilikdami sau sudėtingiausią jos dalį“ (25, p. 114).

Siekdama užkonservuoti kitų šalių techninį atsilikimą, TNK nustato tos pačios produkcijos gamybos eiliškumą. Iš pradžių naujausius gaminius gamina įmonės tos šalies, kurioje įsikūrusi TNK, po to pamažu gamyba perkeliama į filialus kitose pramoninėse kapitalistinėse šalyse, vėliausiai ji perduodama įmonėms besivystančiose šalyse. Ta pati prekė, lyg tris kartus iš naujo „gimdama“, duoda maksimalų pelną.

Jau daug rašyta apie tai, kaip monopolijos vilioja geriausius specialistus iš kitų šalių. Paskutiniu metu TNK kuria mokslinius centrus užsienyje, moka specialistams truputį didesnius atlyginimus ir pavilioja rėkslinę techninę inteligentiją be emigracijos. Prancūzų laikraštis „Mond“ rašė: „europiečių mokslininkų išradimais pirmiausia pasinaudoja JAV motininės firmos. Taip, greta tiesioginės mokslininkų emigracijos, atsiranda nematomas „protų eksportas“ (4, p. 51).

Tarptautinės monopolijos, viešpataudamos pasaulinėje rinkoje ir pasinaudodamos daugybės savo filialų įtaka, sugeba primesti kitoms šalims siaurą specializaciją ir vienpusišką gamybą. Tai vis dažniau paliečia ne tik išsivadavusias, bet ir kai kurias išsivysčiusias kapitalistines valstybes. Taip JAV lėktuvų gamybos koncernai ir aviacijos bendrovės sugebėjo perorientuoti Vakarų Europos aviacijos pramonę beveik vien specializuotų lėktuvų gamybai. Net bendras anglų—prancūzų viršgarnisniis keleivinis lėktuvas „Konkord“ dėl Amerikos monopolijų boikoto nesugebėjo prasimušti į pasaulinę rinką.

Nors pastebima kai kurių išsivadavusių šalių industrializavimo pažanga, daugelio jų liaudies ūkis vis dar yra vienpusiškąs, agrarinės ir žaliavų krypties. Viena—trys prekės 28 iš 35 Afrikos šalių duoda 70% viso eksporto vertės, 8 iš 17 Azijos šalių ir 17 iš 22 Lotynų Amerikos šalių — 60% eksporto vertės (10, p. 31).

Mineralinių žaliavų gavyboje ir perdirbime TNK primeta besivystančioms šalims tokį darbo pasidalijimą, kuris leidžia ir toliau monopolijoms kontroliuoti pasaulinę rinką, kuris išsaugo išsivadavusių šalių ekonominę priklausomybę. Korporacija „Alkan“ (Kanada) besivystančiose šalyse turi net 91% visų savo boksitų gavybos pajėgumų ir tik 6% aliuminio lydymo pajėgumų. Atitinkamai „Alkan“ (JAV) bendrovei priklauso 60% ir 17%, „Alkoa“ (JAV) — 69% ir 6% (4, p. 51—52). Be to, čia svarbu ir tai, kad tona aliuminio duoda 17 kartų daugiau pajamų negu tona boksitų, arba, kitaip tariant, žaliavos gavyba sukuria tik 4% visos šakos vertės (10, p. 31).

Dėl tokio gamybos „internacionalizavimo“ TNK yra visiškos šakos šeimininkės, ir tai joms garantuoja maksimalias pajamas ir pelną. Jau maika, viena iš didžiausių pasaulyje boksitų eksporterių, 1971—1973 m. kiekvienais metais gaudavo iš monopolijų „Kaizer“ ir „Alkoa“, eksploatavusių boksitų telkinius, po 30 mln. dol., kai realizuotas aliuminis toms bendrovėms duodavo 1,5 milijardo dol. pelną (29, p. 32).

Visa tai žinant, netenka stebėtis skaičiais, kurios 1981 m. Tarptautinės sąjungos sesijoje Havanoje pateikė F. Kastras, pažymėjęs, kad tarptautinės monopolijos besivystančiose šalyse 1970—1978 m. gavo 100,2 mlrd. dol. pelno, t. y. po 2,4 dolerio kiekvienam naujai investuotam doleriui (17, p. 24).

Buržuazinių ekonomistų išvedžiojimai, kad tarptautinės monopolijos, padėdamos besivystančioms šalims vystyti pramonę ir įveikti atsilikimą, atlieka tam tikrą labai pažangią ir labdarinę misiją, neturi pagrindo. Jeigu TNK stato išsivadavusioje šalyje kokį nors pramonės objektą, tai pirmiausia, matyt, reikalinga pačiai bendrovei, norint apsirūpinti žalia-

vomis ar gauti monopolistinį pelną, o kalbos apie „pagalbą“ yra propagandinė priedanga.

TNK yra labai aktyvios imperializmo neokolonialistinės politikos rėmėjos ir net įrankis. Jos aktyviai veikia ne tik ekonominėmis, bet ir politinėmis bei teroristinėmis priemonėmis. ITT veiksmui prieš S. Aljendės vyriausybę Čilėje yra toli gražu ne vienintelis paskutiniųjų metų pavyzdys. 1975 m. JAV monopolijos „Standart brends“ ir „Junaited brends“ (buvusi „Junaited frut“) sudarė specialų fondą kovai prieš Panamos, Kosta Rikos ir Hondūro vyriausybes, pakeitusias bananų eksporto sąlygas. To fondo lėšomis buvo rengiami sabotazo aktai, streikai ir net bandyta nužudyti Panamos prezidentą. 1978 m. Gajanos ir Jamaikos vyriausybių atžvilgiu panašiai elgėsi JAV ir Kanados aliuminio monopolijos (20, p. 54).

Tarptautinės monopolijos yra ir prieštaravimų tarp imperialistinių valstybių katalizatoriai. TSKP XXVI suvažiavime buvo pažymėta: „aštrėja imperializmo savitarpio prieštaravimai, stiprėja kova dėl rinkų, dėl žaliavų ir energijos šaltinių. Japonijos ir Vakarų Europos monopolijos vis sėkmingiau konkuruoja su Amerikos kapitalu, taip pat ir JAV vidaus rinkoje“ (3, p. 21).

1960 m. JAV concernų apyvarta sudarė 74,1% penkiasdešimties stambiausių pasaulyje TNK apyvartos, 1979 m.— jau tik 53%, o tuo tarpu Vakarų Europos concernų lyginamasis svoris padidėjo nuo 24,3% iki 37,7%, Japonijos—nuo 1,6% iki 9,3% (32, p. 64). Didelį šuolį per paskutiniuosius du dešimtmečius padarė Vakarų Vokietijos monopolijos, užėmusios tris pirmąsias vietas tarp stambiausių chemijos concernų, 1, 4 ir 5 vietas tarp plieno gigantų ir t. t. (28, p. 64). 1960 m. VFR chemijos pramonės bendrovėms teko tik 18,7% dešimties stambiausių šios šakos monopolijų apyvartos, o 1980 m.—38,8%, kai JAV concernų (dešimtuose jų yra 4) lyginamasis svoris sumažėjo nuo 68,2% iki 36,7% (30, p. 40).

Šie skaičiai dar kartą patvirtina, kad imperializmo epochoje ne tik atskiros valstybės, bet ir monopolijos vystosi labai netolygiai. O tai sukelia norą naujai perdalyti rinkas, nes, kaip rašė V. Leninas, „kapitalizmo sąlygomis neįmanomas kitoks pagrandas pasidalyti įtakos, interesų sferoms, kolonijoms ir kt., kaip tiktai atsižvelgimas į dalybų dalyvių jėgą <...>“ (2, p. 139). O dalybos pagal jėgą visada aštrina prieštaravimus, kurie paskutiniu metu reiškiasi „prekybiniais“ ir muitų karais, „laisvanorišku“ eksporto apribojimu ir pan.

Tarptautinių monopolijų ir imperialistinių valstybių savitarpio prieštaravimams sušvelninti Vakaruose bandoma panaudoti didžiausią kapitalistinių šalių vadovų reguliarius susitikimus, oficialias ir neoficialias tarptautines organizacijas (pavyzdžiui, D. Rokfelerio įkurta „trišalė komisija“, Bilderbergo klubas ir kt.). Tačiau įveikti objektyvių kapitalizmo prieštaravimų derybomis neįmanoma.

Tarptautinės monopolijos veikia kaip savotiškas generatorius, aštrinant visus kapitalizmo prieštaravimus. Jos, būdamos kapitalizmo kūdikis, tarnauja finansinio kapitalo ir finansinės oligarchijos viešpatavimui, bet socialiniu ir politiniu požiūriais jos kelia Vakarams nemažai moralinių ir propagandinių problemų. Todėl tarptautiniai ekonomistai ir sociologai labai aktyviai gina transnacionalines ir kitas monopolijas, giria jų tarptautinę ekonominę veiklą. Kai kurie iš jų net tapatina objektyvų gamybos internacionalizavimo procesą su jo pasireiškimo formomis, būdingomis šiuolaikiniam kapitalizmui, net neužsimindami apie galimas kitas, efektyvesnes formas, kurias pateikia socializmas.

L I T E R A T Ū R A

1. *Leninas V.* Pilnas raštų rinkinys.— V., 1982, t. 2.
2. *Leninas V.* Imperializmas, kaip aukščiausioji kapitalizmo stadija.— V., 1975.

3. TSKP XXVI suvažiavimo medžiaga.— V., 1981.
4. Астапович А. ТНК и противоречия капитализма.— М., 1981.
5. Березной А. Ограничительная деловая практика транснациональных монополий в Латинской Америке.— Латинская Америка, 1981.
6. Бюллетень иностранной коммерческой информации, 1981, № 148.
7. Ершов Е. Международные монополии: стратегия разбоя.— М., 1980.
8. Жарков В. Клуб 200.— М., 1974.
9. Иванов И. Международные корпорации в мировой экономике.— М., 1976.
10. Иванов И. Транснациональные корпорации в капиталистическом разделении труда.— МЭМО, 1980, № 8.
11. Иванов И. ТНК во внешней политике империализма.— МЭМО, 1981, № 10.
12. Клод А. Многонациональные корпорации и империализм.— М., 1981.
13. Марголия Я. Дженерал электрик.— МЭМО, 1980, № 5.
14. Миронов А. Концепции развития транснациональных корпораций.— М., 1981.
15. Могутич В. Банки и международный капиталистический бизнес.— М., 1981.
16. МЭМО, 1979, № 1.
17. Новое время, 1981, № 40.
18. Политическая экономия современного монополистического капитализма, т. 2.— М., 1975.
19. Современные международные монополии.— М., 1978.
20. Степанов Ю. Экспансия монополий в Латинской Америке.— Международная жизнь, 1981, № 10.
21. Экономическое положение капиталистических и развивающихся стран. Обзор за 1976 г. и начало 1977 г. Приложение к журналу МЭМО, № 8, август 1977 г.
22. Экономическое положение капиталистических и развивающихся стран. Обзор за 1978 г. и начало 1979 г. Приложение к журналу МЭМО, № 8, август 1979 г.
23. Юданов Ю. Современные тенденции и формы интернационализации производства и капитала.— МЭМО, 1982, № 1.
24. Financial times, 1981.VI.25.
25. Fortune, 1977, August.
26. Fortune, 1981, August.
27. Heiniger H. Transnationale Monopole und internationale Beziehungen.— IPW Berichte, 1981, Nr. 12.
28. IPW Berichte, 1981, Nr. 11.
29. Liebernickel W. Internationale Produzentenvereinigung für Bouxit.— Horizont, 1982, Nr. 6.
30. Schmidt C. Verschärfter international Konkurrenzkampf und BRD — Chemiemonopole.— IPW Berichte, 1982, Nr. 1.
31. UN. Transnational Corporation in World Development. A Re — Examination.— New York, 1978.
32. Veränderungen in der Rangfolge der bedeutendsten kapitalistischen Industriekonzerne 1960—1979.— IPW Berichte, 1981, Nr. 2.

Lietuvos TSR liaudies ūkio
specialistų tobulinimosi institutas
Visuomenės mokslų katedra

Redakcinei kolegijai
įteikta 1982 m.
vasario mėn.

МЕЖДУНАРОДНЫЕ МОНОПОЛИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX В.

А. ВИЛИМАВИЧЮС

Резюме

В мировой экономической литературе последних лет значительное место занимает проблема международных монополий. В данной статье анализируются только некоторые аспекты этой проблемы: формы международных монополий, сущность и некоторые черты транснациональных корпораций и противоречивая роль международных монополий в интернационализации производства.

В статье все современные международные монополии делятся на две основные группы: 1) союзы корпораций и фирм (картели и синдикаты), 2) транснациональные корпорации (ТНК).

В статье кратко характеризуются современные картели и методы их господства на региональных и мировом рынках. Но главное вни-

мание сосредоточено на ТНК как основной форме современных международных монополий. Приводится количество крупнейших ТНК по главным капиталистическим странам, на конкретных примерах показывается взаимосвязь деятельности ТНК с политикой империалистических держав. Отмечается симбиоз ТНК с международными банками и их консорциумами.

По мнению автора, основной и определяющей чертой ТНК является интернационализация эксплуатации, которая отражает главную цель любой монополии — стремление получить монопольно высокую прибыль.

В интернационализации производства международные монополии играют довольно противоречивую роль. С одной стороны, способствуя углублению международного разделения труда, они содействуют объективной тенденции экономического сближения стран, с другой — частнособственническая оболочка такой интернационализации часто мешает прогрессивному развитию производительных сил и противоречит интересам целых народов. Автор иллюстрирует эту противоречивость примерами.

В статье отмечается, что международные монополии служат мировому финансовому капиталу и финансовой олигархии, помогают современному капитализму приспособиться к новым международным условиям, более замаскированно осуществлять неокOLONИАЛИСТСКУЮ политику. Вместе с тем ТНК создают немало серьезных проблем морального и пропагандистского характера своими методами эксплуатации. Пожалуй, этим объясняется обилие на западе книг и статей, защищающих их деятельность.